ननु सृष्टिप्रक्रियायामिन्द्रियाणामाहङ्कारिकत्वेन, विषयानुरोधेनेन्द्रियकल्पनाया अभावात् कथमन्योन्याश्रय इति चेत्, तत्प्रक्रियायास्समष्टितत्त्वविषयकत्वेन, तत्र विचारस्यैवाप्रसक्तेः। किञ्च तद्दृष्ट्या विषयाणामपि प्रत्येकं सृष्ट्यभिधानादतिरिक्तविषयसिद्धिर्निष्प्रत्यूहैव ॥

अपिंच—यदि रूपरसयोः ग्राहकभेदाधीनो भेदः, शुक्लपीतादीनां रूपाणां चक्षुषैव ग्रहणात्, ग्राहकभेदाभावात्, शुक्लनीलपीतादिभेदः न भवेदिति, रूपं सर्वमप्येकमेव भवेत्। एवं रसादावप्यवान्तरभेदो न सिद्ध्येत्, ग्राहकभेदाभावादिति द्रव्यगुणभेदः निरुपाधिकः सिद्धः ॥

ननु पृथिव्यामाम्रपनसादौ पाकवशात् रूपादेः परिवृत्तिः सर्वानुभवसिद्धा। तत्र रूपादेः कार्यत्वमवर्जनीयम्। कार्यं चेदुपादानकारणमप्यावश्यकम्। रूपादिकं प्रति हि द्रव्यमेवोपादानकारणम्। एवञ्च गुणं प्रति द्रव्यस्योपादानत्वात्, उपादानोपादेययोरभेदस्य भवद्भिः स्थापनात् (श्लो.20) गुणगुणिनोरभेदस्सिद्ध एवेति कथं द्रव्यातिरिक्तगुणसिद्धिः? न च प्रामाणिकैरपि गुणगुणिव्यवहारकरणात्, अनन्तरकालबाधादर्शनाच्च तयोर्भेदसिद्धिरिति शङ्क्यम्; 'राहोश्शिरः' इतिवत् कल्पितेनापि भेदव्यवहारनिर्वाहात् इति चेत्, उपादानोपादेययोरभेदे, प्रत्यक्षबाधादर्शनेऽपि यौक्तिकबाधस्य सत्त्वात्। ननु प्रत्यक्षस्य प्रबलत्वात् कथं युक्त्या बाध इति चेत् 'सैवेयं दीपज्वाला' (58) इति ज्वालैक्यप्रत्यक्षस्यानुमानेन बाधस्य सर्वैरङ्गीकारात् ॥

न च ज्वालैक्यप्रत्यक्षं हि प्रत्यभिज्ञारूपम्। प्रत्यभिज्ञा च न केवलेन्द्रियजन्या। तत्तांशे संस्कारजन्यत्वात्। अत एवेदं ग्रहणस्मरणात्मकं ज्ञानं न सर्वांशे प्रमाणम्। एवं दुर्बलत्वादेवास्य युक्त्या बाधः, न तु केवलयुक्त्या प्रत्यक्षबाध इति वाच्यम्; केवलेन्द्रियजन्यस्य 'इदं रजतम्' इति प्रत्यक्षस्य 'इयं शुक्तिः' इति प्रत्यक्षेणैव बाधदर्शनात्, प्रत्यक्षस्यापि बाधो दृश्यत एव। न च प्राथमिकज्ञानस्य न केवलेन्द्रियजन्यत्वम्, रजतसन्निकर्षाभावात्। अतस्तस्य बाध्यत्वं युज्यत एवेति वाच्यम्, एवमप्युपादानोपादेययोरभेदस्य युक्तिसिद्धत्वेन, वासनाजन्यस्य गुणगुणिभेदव्यवहारस्यापि बाधात्, न गुणगुणिभेदसिद्धिरिति चेत् ॥

अत्रोच्यते—सर्वमिदमाकाशनर्तनमेव। गुणं प्रति द्रव्यस्योपादानत्वं हि वैशेषिकसमयसिद्धम्। सिद्धान्ते तु परिणामवादाङ्गीकारात् पूर्वावस्थाविशिष्टं द्रव्यमुत्तरावस्थाविशिष्टद्रव्यं प्रत्युपादानं भवति। रूपरसादयोऽप्यवस्थाविशेषा एव। पाकवशाद्रूपपरावृत्तिस्थलेऽपि पूर्वरूपविशिष्टं द्रव्यं रूपान्तरविशिष्टतया परिणमते। अतश्च तत्र केवलरूपादिपरावृत्तेरभावात्, तद्विशिष्टद्रव्यस्यैव तथा परिमाणात्, सर्वत्र द्रव्यमेवोपादानम्, उपादेयञ्चेति, उपादानोपादेययोरैक्येन द्रव्यैक्यस्यैव सिद्धिः, न गुणगुणिनोरैक्यसिद्धिः। किञ्चोपादानोपादेयभावस्यैव भेदप्रयुक्तत्वेन, द्रव्यगुणयोरभेदस्य नावकाशः इतरत्सर्वं तत्तदवसरे ॥

यत्तु—'सहोपलंभनियमात् अभेदो गुणतद्वतोः'। तथाहि—यदि भेदः, तर्हि कदाचिद्वा तदन्तरा तदुपलभ्येत। यथा घटमन्तरा पट उपलभ्यते। एवं कदाचिदपि गुणगुणिनोस्तथानुपलंभान्नास्ति भेद इति—तदपि सहत्वस्यैव भेदगर्भत्वात् स्ववचनविरुद्धम्। रूपमन्तरापि अन्धकारे घटोपलब्धिः त्वगिन्द्रियेण वर्तत एव। एवं स्पर्शमन्तरापि घटोपलब्धिरप्यालोके वर्तत एव। अतः गुणगुणिभावो दुरपह्नवः ॥

[धर्मधर्मिभावसमर्थनम्]

9. **धर्मो निर्धर्मकश्चेत् कथमिव भविता सोऽभिलापादियोग्यो**
धर्मेणान्येन योगे स च भवति तथेत्यव्यवस्थेति चेन्न ।

ननु 'सहोपलंभनियमादभेदो नीलतद्धियोः'(प्र.वा.) इति बौद्धभिक्षोर्वाक्यानुकरणमेतत्; अस्तु, शब्दः किं तस्यैव स्वभूतः? 'सहोपलंभनियमादभेदो नीलशब्दयोः' इत्यपि पठ्यताम् । नीलः=अर्थः । एवञ्च ज्ञानार्थयोरिव, अर्थशब्दयोरभेदवादः सहोपलंभनियममूल एव । एवं गुणगुणिनोरप्यभेदवादे सहोपलंभ एव हेतुः । सिद्धिः किल स्थितिः प्रतिपत्तिश्च । एवमेव जीवब्रह्मणोरपि अविनाभावस्यांशांशिभावमूलकस्य सत्त्वात्, तत्रापि 'सहोपलंभनियमादभेदः परजीवयोः' इत्यपि पठ्यताम् । अथवा 'सहोपलंभनियमाद-भेदोऽयुतसिद्धयोः' इत्येव सर्वानुगतं वा पठ्यताम् । परीक्षकाणां मतिभेदमूलकमतभेदकारणेषु अविनाभावकृतः सहोपलंभनियमः प्रधानं निदानम् । परं तु सहत्वस्य भेदगर्भत्वान्न सहोपलंभनियमादभेदसिद्धिप्रत्याशा । ननु यदि शरीरशरीरिणोरविनाभावः, तर्हि 'नीलो घटः' इतिवत् जीवशरीरयोरपि समानाधिकरणप्रतीतिः स्यादिति चेत्, नेति क आह? 'अहं मनुष्यः' इत्यादिसामानाधिकरण्यप्रतीतिरस्त्येव किल! नन्वियमौपचारिकी प्रतीतिरिति चेत्, विचार्यत एतज्जीवसरे ॥

ननु यदि जीवपरयोरविनाभावः; तर्हि, 'अहम्' इति स्वोपलंभे परोऽपि भायादिति चेत्; क एवमाह? 'न भाति' इति । 'अहम् ब्रह्मास्मि' इत्युपलंभ एव प्रमाणम् । अत एव 'अहं ब्रह्मास्मि' इत्यनुभवः अस्मिन्नेव मते स्वरसतः शरीरशरीरिभावकृतः संगच्छते, न तु स्वरूपैक्यवादिमते । अधिकं तु पश्चात् । 'नीलः' इति प्रतीतौ नैल्यमेव विषयः, न तु द्रव्यमिति वैभाषिकाः । द्रव्यमेव भासते, न गुण इति सांख्याः । नैल्यविशिष्टं द्रव्यं भासत इतीतरे । एतत्सर्वत्रापि गुणगुणिनोरविनाभाव एव मूलम् । एवमेव जीवपरमात्मनोरप्यविनाभावात् भेदाभेदादिवादास्संवृत्ताः । किञ्च यत्र सहैवोपलंभः, तत्राविनाभाव इत्येव व्याप्तिः; न तु यत्राविनाभावस्तत्र सहोपलंभ इति । सामग्रीसामर्थ्याधीनत्वादुपलंभस्य । गुरुत्वादिकं तु न कदापि द्रव्येण सहोपलभ्यते । एवं चक्षुषा घटादिग्रहणे रसादिकं तेन न हि गृह्येत । अतो नोक्तापत्तिः ॥

एवञ्चाविनाभावस्थले सर्वत्राप्येवं विवादः सहज एव । तर्हि निर्णयः क इति चेत्; द्वयोस्सत्त्वे खल्वविनाभावः । अतोऽविनाभाव एव भेदं सहोपलंभं च प्रदर्शयतीति सिद्ध एव निर्णयः । वाचो विग्लापनमेवेतरत्सर्वम् । अत एव न वयं भेदाभेदवादिनः । एतदेव मनसि निधाय समन्वयाधिकरणे भगव-द्भिर्भाष्यकारैर्विस्तरेणादूषि भेदाभेदवादः । एतेन एतत्सिद्धान्तसूक्ष्मस्वरूपापरिज्ञानमूलमेव 'परस्परविरुद्ध-भेदादिपक्षत्रयकक्षीकारेण क्षपणकपक्षनिक्षिप्तम्' इति **सर्वदर्शनसंग्रह**कारस्य शब्दालङ्कारवचनमलङ्कारमात्रं मन्तव्यम् । सर्वैरपि विवेकिभिः प्रामाणिकव्यवहाराणामवश्यनिर्वाह्यत्वे 'शास्त्रप्रथितमजहतां कोऽपराधोऽ-तिरिक्तः?' (नाय.27) । अधिकं तत्रैव द्रष्टव्यम् ॥ ८ ॥

एवं विशेषणविशेष्यभावादौ बौद्धैरापादितामन्यामप्यनुपपत्तिम् अनूद्य परिहरति—**धर्म** इत्यादिना । प्रथमं तन्मतमनुवदति, उत्तरार्धेण च तन्निराकरोति । सविशेषवादस्य धर्मधर्मिभावे पर्यवसानात्, धर्मधर्मिभावम्